

שני פרקים בתולדות היהודים בסיציליה לאור כתבי הגניזה

משה גיל

כשכבשו המוסלמים את סיציליה, מצאו שם יישוב יהודי ותיק ומושרש. יש לנו על יהודי האי קצת ידיעות מן המאה השביעית והשמינית, בהיות האי נתון לשלטון הביזנטי. שפע הידיעות על יהודי סיציליה שייך למקורות מן הגניזה, וזמנם של אלה ברובם, המאה האחת עשרה, ונמצאים בראש המקורות מכתבי הסוחרים היהודים המגרבנים, שבשבילם היתה סיציליה גם שוק חשוב לסחורות שהביאו ממצרים ומצפון אפריקה, וגם מקור לסחורות ייצוא מן האי, כגון משי, עופרת, עורות, ועוד. אוסף חשוב של מכתבים הנוגעים לענייני סיציליה, או שבהם יש אזכור של האי, הוציא לאור פרופסור מנחם בן-ששון לפני זמן קצר. אפשר לשפר את הבנתן של נקודות רבות במכתבים אלה אם נקרא אותם ונדון בהם במסגרת הקורספונדנציה הכללית שנותרה בגניזה מעטיהם של סוחרים אלה, וגם מתוך עימות עם מקורות חיצוניים, ערביים ואחרים.

כיבוש סיציליה בידי המוסלמים לא היה מעשה חד-פעמי, רחוק מזה. היה זה תהליך שהתחיל מאוחר יחסית, באפריל 827, ונמשך כנראה עד 976, כאשר נכבשה מסינה, הפינה הדרומית מזרחית של האי, כלומר הכיבוש הושלם בתהליך שנמשך כ-150 שנה. לא בכדי הנציח אפוא בעל מגילת אחימעץ את נבואתו של פלטיאל בן שפטיה המסתורי לח'ליפה אלמעץ, בשנות ה-60 של המאה העשירית, שעתיד היה לכבוש את סיציליה: 'ימלוך באי סקיליאה'. כי חלקים מן האי עדיין היו בידי הביזנטים.

העדות הראשונה מן הגניזה, המשלבת מידע על מאורעות צבאיים באי עם תלונות מרות על גורל היהודים בו, שייכת לתקופה של התנגדות נרחבת מצד המוסלמים באי, לשלטון החדש, הוא שלטונם של הפאטמים, האסמעילים הקיצוניים שהשתלטו על האי לראשונה ב-20 באוגוסט 910. ההתנגדות לפאטמים גרמה לשפיכות דמים מרובה ונראה שתמכו בה רוב המוסלמים באי, לפחות עד 916, כאשר גברו הפאטמים על המורדים ועל מנהיגם, אחמד אבן קרהב. האווירה האנטיפאטמית והרצון לחדש את שלטונה באי של הח'ליפות הלגיטימית, הבגדאדית, היא שמשתקפת בחרוז מאת הבלשן אבו עלי אלחסן אבן עלי אבן רשיק, שלפיו פלרמו היא אחותה של עדינה, חרוד ש-Amarī לא הבין את משמעותו וסבר שמדובר באתונה, או בעדינה שבתימן (על פי יאקות); אבל אין עדינה אלא בגדאד, כפי שידוע לנו ממקורות יהודיים.

מהתנגדות שקטה עברו המוסלמים באי למרידות גלויות, שהתחילו בסוף 936 והגיעו לשיאן ב-939, כאשר פרץ, לדברי הכרוניקות

הערביות, מרד כללי בכל יחידות הצבא ובמחוזות, בפלרמו, במאזר, בג'ר'ג'נטי, ובכל חלקי האי שהיו בידי המוסלמים. עד כדי כך גדולה היתה השנאה לפאטמים, שהמוסלמים באי עשו מעשה שבוודאי עורר התרגשות רבה, לא רק באי, אלא בכל העולם המוסלמי. הם כתבו מכתב אל קיסר ביזנטיון לקונסטנטינופול, והקיסר אז רומאנוס לקיסר, וביקשו ממנו שיבוא לעזרתם. ח'ליל, מפקד הצבא הפאטמי באי, ביקש סיוע נוסף מאלקאים, הח'ליפה שבסיסו אז בקפואן, ואמנם צבא רב נשלח אז לעזרתו. כמה מצודות שהיו עד אז בידי הביזנטים נפלו אז לידי הצבא הפאטמי, שהטיל מצור על מעוזם העיקרי של המורדים, ג'ר'ג'נטי, מצור שנמשך כשנתיים, עד 941. רבים מהנצורים הצליחו לברוח אל הביזנטים ואילו הנותרים ביקשו אָמאן, והוא הובטח להם והם הועברו לפלרמו, שם נכלאו ואילו את מנהיגיהם העמיסו באונייה והטביעו את כולם.

מאורעות אלה והמכתב אל הקיסר הם שזכרם השתמר במכתב מן הגניזה שכתבו קהל פלרמו אל 'נשיאנו, מלכנו וכן מלכנו', והכוונה ככל הנראה לראש הגולה שבבבל, מצאצאי דויד בן זכאי, כלומר או בנו של זה, יהודה, או נכדו, יחזקיהו בן יהודה. נשיא ומלך היו תארים שהיו שמורים, במכתבי התקופה, לראשי הגולה. הדפיסו את המכתב לראשונה שייפר ומלאכי ב-PAAJR, 1973/4. הם קראו בו בתחילתו (שורה 2): בן אספמייא, והיו סבורים שהנמען היה חסדאי אבן שפרוט. בתשמ"ח הדפיסה אותו שוב זלדס, בציון, והוא נכלל גם בקובץ שהדפיס בן-ששון, והם קראו במקום אספמייא: בן שמייא, והלא אין זה מתאים למכתב יהודי. ואמנם המלה שהשתמרה שם היא: משמייא, והוא שריד מנוסחת הברכה המקובלת: נטרוהי משמייא. את הזמן הקדום של המכתב, 940 או קצת אחרי כן, אפשר לחוש גם על פי שם העיר שבו משתמש הכותב כשהוא קורא לעצמו: 'קטון בני תושיה הנשאר בפליטת מתא פלורם הנקראת סקליה'; פלורם, צורה שהיא קרובה עדיין לשמה הקדום של העיר: Panoimus. המכתב מכיל תיאורים של המאורעות הקשים שעברו על העיר ועל יהודיה. 'שאר חללי חרב ודבר ורעב ... מעט מהרבה נשארונו .... עצמו אלמנותינו'. ואף על פי כן, להלן: 'חם לבנו בקרבנו בהוותר לנו פליטה'. ובמה ששרד מהמכתב אפשר עוד לקרוא: '.... וישסף בהם ויהרג במשמניהם; צר על העיר ימים רבים .... ויחזק הרעב בעיר ויגוע אלפים רבים'; ועל המורדים: 'ובכל זאת לא שבו הקמים, השלפים (!) והרמים ויעוצו יחד כאיש אחד וישלחו אל מלך הכרד הגדול הנקרא קצנטניניה העיר ויבקש מלפניו לעזרם בלגיוניו .... ונענה להם במעונותיו ויצביאם גייסותיו ויסע מסע אחרי מסע, עד בואו אל שפת המפשע (כלומר: מיצר מסינה) ויעבור את המעבר באין מלכים (!) דבר וילכד העיר הנבצרת הנושבת .... ויצא עליו הגרגשי .... ויצא עליו שר מלך אדום ויכה .... ויפיל את כל מחנהו ארצה .... ברור למדי שתוכן המכתב מתאים למאורעות שהתרחשו סביב 940 ואינם שייכים למאורעות אחרים, שהתרחשו באי ב-956 כדעת שייפר, ולא למאה האחת עשרה, כדעת זלדס ובן-ששון. הגרגשי שנזכר במכתב הם צבאות הפאטמים, שבאו מאפריקה; הגרגשי פינה והאמין לו לקדוש ברוך הוא והלך לו לאפריקי, אומר התלמוד הירושלמי, ודברים דומים נמצאים במדרשים ואצל אבות הכנסייה. אין לדעת בוודאות אם המכתב מן הגניזה הוא מקור או העתקה. הצורה של קונטרס (דף מקופל) שבה הוא השתמר מוכיחה לכאורה שזו העתקה. אילו היה זה מקור, ראוי היה להיחשב מן הקדומים שבכתבי הגניזה.

עיקר הידיעות על האי ועל המאורעות בו נמצאים במכתבי גניזה מאמצע המאה האחת עשרה, ובעיקר בשנות השישים, כשאנחנו מתקרבים לשלב האחרון בכיבוש האי בידי הנורמנים. בייחוד רבה חשיבותם של מכתבים אלה, שכתבו סוחרים מגרבים מחוגם של התאחרתים ושל נהוראי בן נסים, לגבי השנתיים - שלוש האחרונות של השלטון המוסלמי בפלרמו. בעיקר הודות להם יכולים אנו להכיר את השליט המוסלמי האחרון, הוא אבו עבדאללה מחמד בן עבד אלרחמן אלצאיג (הצורף, והכוונה לאב, עבד אלרחמן) בן ככף הנודע בשם אבו אלפעפאע אלננדלסי, וגם בשם אבו אלצאיג.

המקור הערבי המזכיר אותו בקשר לסיציליה הוא מראת אלזמאן של ספט אבן אלג'נזי. הוא מציין שם שבשנת 643 (התחילה ב-9 באוקטובר 1070) השתלטו הפ'נג' על האי סיציליה, כאשר המושל בה היה בן אלפעפאע. שליט מצרים דרש ממנו את הכספים שהגיעו לו, אך לא היתה לו יכולת לשלם, ועל כן שלח אל הפ'נג' ופתח לפנייהם את שער העיר והם נכנסו והשתלטו עליה, והרגו את אבן אלפעפאע. Amarī כפר באמיתותה של ידיעה זו; אבל שלטונו של אבן אלפעפאע באי יש לו אישור בכתבי הגניזה. יש לציין שגם הוא עצמו וגם אביו, הצורף הספרדי, היו בקשרי עסקים הדוקים עם קבוצת הסוחרים המג'רבים. קשרים אלה נזכרים ברבים ממכתבי הסוחרים האלה שנשתמרו בג'ניזה. אבן אלצא'יר, הכרוניקאי הערבי שספרו אלפאמל מכיל את עיקר המקורות המרכזיים על מאורעות המאה האחת עשרה, מביא לנו מידע על פעילותו של אבן אלפעפאע בצפון אפריקה, בשליחות ריגול וחתימה מטעם הפאטמים נגד תמים בן אלמעז, שליט אפריקה, והדברים מתרחשים ב-1065.

לפי מכתבי הסוחרים היהודים המג'רבים, היה אבן אלפעפאע בעלים של אוניות שהיו לעתים קרובות בשירותם של סוחרים אלה בהעברת מטען של ייצוא וייבוא למצרים, לספרד, למג'רב, ולסיציליה; כן היה מעביר מכתבים וסכומי כסף ניכרים. אביא כאן דברים שקרובים להתרחשויות העיקריות, שזמנן סמוך לפיבוש הנורמאני של פלרמו.

ב-25 באוגוסט 1068 כותב מבשר בן דויד מת'ניס אל נהוראי בן נסים, בין היתר: 'נודע לי שאדוני ורבי אבו עבדאללה אבן אלפעפאע הגיע לאלכסנדריה ב'גראפ' (ספינת נהר), ואינני יודע אם נמלט על נפשו או סתם נסע'. ניכר שיש כאן ידיעה על בריחתו של אבן אלפעפאע מפני שליט אפריקה; מכל מקום מכחישות ידיעה זו, וכן הידיעות הנוספות שלהלן, את גירסתו של אבן אלצא'יר, שלפיה הוצא אבן אלפעפאע להורג בפקודתו של שליט אפריקה לאחר שנחשפה פעילותו החשאית.

ב-4 במאי 1069 כותב פ'רח בן יוסף הקאנסי מאלכסנדריה, אל יהודה בן מנשה בפסטאט. המכתב מכיל פרטים על סחורות ששלח הכותב למהדייה, והוא מביא בהמשך ידיעות על הנעשה בפלרמו: אבן אלפעפאע הוא עכשיו הסלטאן של פלרמו; הוא הרג את המפקדים (ק'ואד) הסיציליים, והביס את האויב. לאחר פיסקה שחסרה, אפשר לקרוא: '.... הביסו (בוודאי הנורמאנים) את המוסלמים ומתו בה מיתה גדולה' (עברית במקור). ובהמשך: 'וכי את ו'פאר בן עמאר' (הוא אחד האחים, כנראה הבכור שבהם, מבני משפחת אלמדיני, שהיתה בקשרי מסחר הדוקים עם קבוצת הסוחרים המג'רבים) מינה נגיד על

היהודים'. כתב היד הבלתי ברור של המכתב גרם לגויטיין לקרוא אבן אל־ענאע במקום אבן אל־עפאע (בגלל הדמיון בין הנו"ן ובין הבי"ת), ולשער שמדובר בבנו של תמים, שליט אפריקיה, אייב. גם אני, במאמר שלי שעסק בענייני סיציליה, וגם בן-ששון בספרו, נגררנו אחריו. ואולם לפנינו מכתב נוסף של יוסף בן פרח, שנכתב שמונה ימים יותר מאוחר, גם כן מאלכסנדריה, אל אותו יהודה בן מנשה, ובו הוא חוזר על אותן הידיעות, אלא שכאן הכתיב: אבן אל־עפאע, הוא ברור. וגם כאן: אבן אל־עפאע ניצח את 'הרומי'; אחר כך שב 'הרומי' וניצח אותם והרג מהם המון אנשים. אבל באו לעזרתו של אבן אל־עפאע יחידות נוספות, 'הערבים'. בשני המכתבים נאמר על הממונה היהודי, זֶפֶאָר בן עֶמָאָר, שהוא אחראי על ההספקה לכווחותיו של אבן אל־עפאע.

אפשר אם כן ללמוד מכתבי הגניזה כי בשנים האחרונות של השלטון המוסלמי באי נלחם נגד הנורמאנים מחמד בן עבד אלרחמן אלצאיג, בן הצורף הספרדי, בעל האוניות, איש אֶמוֹנֶס של הסוחרים היהודים המגרבים ושל השלטון הפאטמי, יריבם של בני זירי שליטי אפריקיה; צבאם של בני זירי נאלץ לנטוש את סיציליה, דבר זה ידוע לנו מן המקורות הערביים, בעיצומם של הקרבות עם הנורמאנים, ונראה שלאבן אל־עפאע היתה יד בזה, והוא שלט בפלרמו בברכתו של השלטון הפאטמי שבמצרים. בשלב אחרון זה היה שיתוף פעולה הדוק בינו ובין הסוחרים היהודים, שכנראה התגייסו לצדו בענייני הספקה ואולי אף מימון.

לעניין הקשר היהודי בפרשה זו מעניין במיוחד לשים לב למכתב שכתב נציגם הראשי של המגרבים באלכסנדריה, הוא אברהם בן פֶּרָאח, אל נהוראי בן נסים, ב-1 במאי 1052. בע"א מציין אברהם שהוא שולח לנהוראי סִפְתָּג'ה, המחאה, על 'אלשיך אבן עבדאללה מחמד בן עבד אלרחמן', הלא הוא אבן אל־עפאע, החייב כספים לנהוראי, והוא מתבקש לשלם למביא הכתב סך 40 דינר. משמעותית ביותר היא העובדה שההמחאה היא בכתב עברי. רשאים אנו לשער שמדובר ביהודי ספרדי, ככל הצורף, שהתאסלם. נכדו, מחמד, הוא אבן אל־עפאע, נעשה איש אֶמוֹנֶס וחסידם של האסמעילים הפאטמים. כמו אביו לפניו, שיתף פעולה עם הסוחרים היהודים המגרבים, שניהלו את עיקר הסחר הבין-ארצי באגן הים התיכון.

פֶּלְרָמוֹ נפלה לידי הנורמאנים ב-10 בינואר 1072, לאחר מצור בן חמישה חודשים. מייד אחר כך נכנעה גם מאזר, והקיץ הקץ על השלטון המוסלמי בסיציליה.

דיון מלא בנושאים אלה, בצירוף מראי מקום מלאים, יימצא בספרי 'במלכות ישמעאל בתקופת הגאונים', שייצא לאור על ידי אוניברסיטת תל אביב ומסד ביאליק.